

Tænkning og Virkelighed

- en foreløbig skitse

At mennesker i forskellige kulturer og op gennem historien har haft yderst forskellige opfattelser af, hvad tilværelsen er for en størrelse og hvordan man kan, må og bør tænke om den, synes evident. Alt for mange stridigheder, terrorhandling og krige bærer vidnesbyrd herom! Og med det sidst afsluttede århundrede, det tyvende, som det formentlig blodigste i menneskehedens historie, er der ikke synderlig meget at nære optimismen ved! Hertil talrige, måske mindre voldsomme, men dog betydende konflikter: fra chikanerier i skole og på arbejdsplads til etniske, sociale og religiøse gruppers forsøg på at gøre egne synspunkter gældende – også på vegne af 'de andre'. Men hvoraf denne opdeling: *os* og *dem*?

En sådan gruppering kan jo være såre naturlig i mangel sammenhæng: når man skal definere sig selv og andre ud fra tilhørsforhold til en kultur, en religion, en nation, en profession osv. Opsplitningen tenderer imidlertid gerne mod, at der er nogen, som har *ret*: os; og nogen, der tager uhjælpeligt *fejl*: dem. De andre er ikke 'i sandheden', men på vildspor; en flok grobrianer og skumpelskud. Hvordan er det muligt at *vide* det? Blot *tro* det? Er det da ikke i sidste ende den samme verden, vi lever i? Selv om vi i både den ene og anden forbindelse kan have grund til at differentiere, er vi vel alle først og sidst mennesker under samme himmel, hvor solen har for vane at melde sin ankomst i øst og efter dagens dont byde godnat i vest.

Med den 11. september 2001 i frisk erindring kan det vist tørt konstateres, at om verden end er den samme, så oplever vi den ikke ens. Hvordan lader dette sig gøre? Er der overhovedet mulighed for fredelig sameksistens på tværs af de forskellige livssyn og deres mere eller mindre velbegrundede fundament? Forhåbentlig vil de fleste nødig opgive troen herpå, men for at bevare den, bliver det mere og mere vigtigt, at vi får en bedre forståelse af, hvordan det er muligt at opleve den givetvis samme verden på radikalt forskellig vis. Modstillingen 'os og dem' er tillidens banemand: den fører kun alt for let til gnidninger, der brat kan springe i glød og siden brand. Uden tillid er sameksistens ikke mulig!

Måske er det ikke muligt at leve uden modstillingen 'os og dem'; thi den ligger allerede i hvert eneste individ, som en spaltning i subjekt-objekt relationer: et Jeg, der oplever en omverden med dens mennesker, dyr, planter og ting. Mange tænkere har søgt at anfægte subjekt-objekt spaltningen som værende kunstig, kulturbetinget. Selv kan jeg nu ikke frigøre mig for

en tanke om, at den må grunde langt dybere. Ud fra spørgsmålet: „Hvad må være blandt de tidligste sondringer, den gryende bevidsthed udskiller?“ Når et spædbarn mere aktivt begynder at undersøge verden, vil det, formentlig som noget af det første, hæfte sig ved, at visse berøringer giver en 'dobbelt-fornemmelse': når det rører ved sig selv. Hvorimod berøringer af andre mennesker, ting osv. ikke har denne duplicitet. Den tanke kan desværre ikke efterprøves, da stadiet indfinder sig på et førsprogligt niveau. Holder min betragtning, er spaltningen imidlertid ikke bestemt af hverken kultur eller epoke; den må være universel!

Men også for individet kommer det tydeligt og klart for dagen, at uden tillid må det gå galt. Det gode er her, at Jeget vanskeligt kan overse, det vil jo blive den svagere part i en konflikt med en omverden, som altid må fremtræde overlegen: større og stærkere i enhver henseende. Kun den psykotiske kan i ramme alvor betvivle denne rangorden og står derfor i fare for at lide skibbrud i tilværelsen. Hvad karakteriserer den psykotiske? Det kan rimeligvis beskrives som det forhold, at opfattelsen af virkeligheden er gået i stykker, blevet fragmentarisk og inkonsistent. Men hvad vil det sige? Giver det overhovedet mening at stille spørgsmålet: „Hvordan ser verden i virkeligheden ud?“

Nogle, måske de fleste, kunne svare hertil: vel sådan, som vi ser og oplever den. En opfattelse, jeg vil søge at problematisere på flere måder.

For det første ud fra det forhold, at andre levende væsener er udrustet med helt andre sanser: fx flagermusens 'radarsyn' eller slangens evne til at 'se' i mørke qua evnen til at opfatte infrarødt lys. Eller vi kan tage hunden, der har de samme sanser, som mennesket, blot efter helt andre målestokke. Lugtesansen er mange gange stærkere, end vi måske har fantasi til at forestille os. Høresansen ligeså. Synsevnen derimod er relativt ringe, formentlig kun i stand til at skelne i grå nuancer, som en film i sort/hvid. Og harens synsvinkel er 360 grader eller nær herved, altså hele horisonten rundt i ét blik! Modsat vort snævre udsnit på hen ved 60 grader. Til gengæld kan vi så stille skarpt, fokusere, hvor haren og mange andre dyr stort set kun kan registrere bevægelser indenfor deres synsfelt.

At verden således må fremtræde meget forskelligt alt efter det sanseapparat, et levende væsen er udstyret med, synes uomtvisteligt. Det absurde i spørgsmålet 'hvordan ser verden i virkeligheden ud' begynder at træde i relief. Kan den overhovedet se ud af noget som helst, uden bevidste væsener, der er i stand til at sanse den? Bevidsthed er vel ret besat ikke andet end fænomener, der får en større eller mindre grad af opmærksomhed og ordnes mere eller mindre struktureret, så de kan gribes og begribes. Altså blive mødt med en vis forståelse og i al fald for menneskets vedkommende sættes på begreb: ord.

Den tyske filosof Immanuel Kant (1724-1804) var den første, som for alvor indså og beskrev konsekvenserne af ovenstående med sine tre kritikker af erkendelsen, etikken og dømmekraften. Eller beskrevet anderledes: en sondring mellem den teoretiske og den praktiske fornuft, som allerede Aristoteles (384-322 f.Kr.) anvendte: det tænkende og handlende menneske. Hvor Kants undersøgelse og udsondring af et tredje element, dømmekraften, så i kort formulering kan forstås som syntesen mellem fornuft og følelse.

Det nye hos Kant er, at han beskriver en række forstandskategorier, som er helt konstituerende: tænkningen kan kun foregå gennem dem. Et eksempel er nødvendighed. Hvor finder vi rent empirisk noget sådant som nødvendighed? Intetsteds, måtte han konstatere. Det er en forstandskategori uden hvilken, vi aldrig kunne gøre nogen form for erfaring. Til eksempel på hvad han mener: Hvis jeg jævnligt passerer en bestemt sten, lægger hånden på den og bemærker, at sommetider er den varm, til andre tider kold, hvordan kan jeg så forklare mig dette forhold og blive i stand til at forstå hvorfor? Først i det øjeblik, hvor jeg indser en *nødvendig* forbindelse mellem det, at solens lys falder på stenen – og dennes temperatur. Uden nødvendighedsbegrebet ville det for altid være mig en gåde, hvorfor stenen sommetider er varm, til andre tider ikke. Jeg ville ikke kunne gøre den erfaring, at stenen bliver varm *fordi*, solen skinner på den. Men nødvendigheden eksisterer kun inde i knolden på mig.

Kant fandt frem til 12 sådanne kategorier, der ikke findes i verden som sådan, ikke har ontologisk status, men udgør rent logiske forudsætninger for, at forstanden kan ordne og strukturere fænomenerne. Fænomen betyder 'det, der kommer til syne'. Og de må altid komme til syne i *tid* og *rum*: ellers kan vi ikke sanse dem. Vi kan forestille os så meget, der ikke findes i tid og rum: Gud, engle, julemanden osv., men det er jo noget andet end at sanse – og udgør én af grundene til, at Kant distingverer skarpt mellem *forstand* og *fornuft*. Forstanden kan tænke næsten hvad som helst, det er fornuftens opgave at holde den i ave! De 2 *anskuelsesformer*, tid og rum, samt de 12 *forstandskategorier* udgør så tilsammen erkendelsens grundlag a priori: det, som må være tilstede før enhver erfaring.

Parallelt hermed udviklede Kant en anden tankefølge, hvor han når frem til et begreb om *det transcendentale ego*. Det har intet med det empiriske jeg at gøre: min oplevelse af at være et ganske bestemt menneske i en given tidsepoke og kultur og med alle de relationer, dette indebærer. Det transcendentale ego er ligeledes et rent logisk begreb. Man må jo spørge: når fænomenerne kommer til syne og forstanden prøver at strukturere og ordne dem efter de 12 kategorier, så mangler der endnu noget. Hvis jeg ser en grå kat løbe over en grøn græsplæne: hvorfor bliver denne oplevelse så ikke slet og ret til grå og grønne farvepletter: en strøm af

sansedata? De må på en eller anden måde fikseres for, at jeg kan fastholde: det er en kat i bevægelse over en grøn flade. Hvordan er denne fiksering mulig?

Den forudsætter, at jeg hele tiden kan sammenfatte mangefoldet, sansestrømmen, i en helhed, hvor nuet, øjeblikket, får udstrækning. Kant nåede frem til, at det kunne lade sig gøre i kraft af en tredobbelt syntese: reproduktionen, rekognitionen og apprehensionen. Det kan lyde kryptisk, men lad et eksempel illustrere.

Jeg står ved en tavle med et stykke kridt i hånden og ønsker at tegne en linie på den. Sætter derfor kridtet mod tavlen og fører det fra udgangspunktet i en bevægelse mod et ønsket slutpunkt. For at kunne gennemføre forehavendet må jeg under hele bevægelsen være i stand til at genfremstille for mig, hvad jeg startede med: *reproduktionen*. Og under kridtets bevægelse henover tavlen må jeg til stadighed kunne generkende, hvad det er jeg foretager mig og hvor langt jeg er nået: *rekognitionen*. Og ydermere må jeg kunne foregribe og opfatte, hvad slutresultatet skal blive: *apprehensionen* – at der skal blive en linie ud af det. Det er med begrebet, en linie, at jeg under forløbet kan fastholde mit forehavende og hvad det går ud på. Og det er i kraft af den tredobbelte syntese, at kridtets bevægelse over tavlen ikke bliver til abrupte, atomistiske punktoplevelser, men *et hele* sammenfattet i *et nu*.

På samme måde med katten, der løb over græsplænen. Det er mine begreber – kat, grå, græsplæne, grøn – der sætter mig i stand til at udskille noget fra sansestrømmen og fikserer det som genkendelige elementer i oplevelsen og give den karakter af helhed. Nu kunne vi så tilføje, at i denne oplevelse indgik også en gruppe egetræer – men jeg har ikke noget begreb om en eg. Nej, men jeg har et mere generelt: træ. De enkelte arter bliver da ét for mig i modsætning til, hvad andre kunne opleve. Falder nu også mit begreb om et træ væk, er jeg ved at være på barnets førsproglige niveau, hvor der formentlig netop er tale om en kaotisk sansestrøm, hvorfra intet kan udskilles, genkendes og fastholdes som værende dette eller hint.

Heri rimeligvis en lighed mellem barnet og den psykotiske, hvis virkelighed jeg tidligere har karakteriseret ved inkonsistens, mangel på sammenhæng. Hvormed jeg naturligvis ikke vil betegne barnet som psykotisk eller den psykotiske som barnlig: der synes blot at være en indikation af ligheder og fællestræk i deres virkelighedsopfattelse.

I de forløbne år er Kants tanker selvfølgelig blevet udsat for en mere eller mindre kvalificeret kritik, men få vil benægte, at han havde fat i noget afgørende til forståelsen af, hvordan vi som mennesker er i stand til fungere i verden og danne os en opfattelse af den. Ikke uden grund er hans transcendentalfilosofi blevet betegnet som 'den kopernikanske vending' i filosofiens udvikling. Fremtrædende tænkere som Kierkegaard, Schopenhauer, Nietzsche og Hegel står i gæld til Kant. Og selv om de på forskellig vis gør op med ham, er det ikke i en af-

visning af hans tanker, men i et forsøg på at komme videre. Mere nutidige filosoffer som Ernest Cassirer og Walter Watson skal også fremhæves i denne forbindelse.

Hvad mange af Kants efterkommere har taget anstød af, er hans skel mellem „das Ding an sich“ og „das Ding für uns“. Tingene i sig selv, verden som sådan, er ikke noget, der uden videre foreligger som givne størrelser. Vi kan kun komme i forbindelse med verden, som den fremtræder for os: gennem den 'optik', forstandskategorierne udgør. En optik, der 'farver' fænomenerne, men vi er ikke i stand til at tage 'brillerne' af, hvor gerne vi så ville. Forstået på den måde, at hvis fx kausalloven – den *nødvendige* forbindelse mellem årsag og virkning – ikke gælder for verden i sig selv, men kun for vores erkendelse, den måde vi får viden om verden på, da må verden jo for os altid fremstå, som gjaldt kausaliteten for verden i sig selv. I det omfang dette evt. ikke er tilfældet, vil vi ikke kunne skaffe os viden om herom, da vores tilgang til verden har nødvendigheden som en a priori kategori. Eller kort sammenfattet: vi kan ifølge Kant erkende fænomenerne, men ikke noumenon: verden, som den er. Når naturlovene synes at gælde for verden i sin helhed, er det fordi et evt. virkelighedsområde, hvor de ikke gælder, vil unddrage sig vor erkendelse: vi vil ikke kunne komme i forbindelse med det.

Til støtte for en kritik af Kant kan ikke mindst nyere atomfysik og kvanteteori tilsyneladende gøres gældende. Ingen har sanset et atom, endsige neutroner, fotoner, protoner, superstrenge etc. Og dog kan naturvidenskaben herudfra opstille hypoteser, som viser sig brugbare og anvendelige. Ja, den er sågar i stand til at redegøre for, at elektroner bevæger sig i kontingente kvantespring, der ikke kan beregnes og forudsiges, men hvor man må indskrænke sig til at tale om sandsynligheder.

Der er jo imidlertid stadig tale om at arbejde ud fra lovmæssigheder: finde en nødvendig forbindelse mellem årsag og virkning. Allerede Leibniz (1646-1716) var inde på, at til forskel fra dyr er det meget specifikt for mennesket også at kunne vide, når en regel *ikke* gælder. I kvantefysikken har vi et eksempel på, at nok er vi i stand til at konstatere: her gælder kausaliteten tilsyneladende ikke. Men det er en negativ viden: vi kan kun konstatere det ud fra en positiv viden om, hvordan elektronernes position havde været, *hvis* kausalloven var gældende. Min pointe er: det er stadig en viden, som kun kan etableres i kraft af nødvendighedsbegrebet. Og dermed demonstrerer kvantefysikken efter min opfattelse kun, at Kants sondren mellem fænomen og noumenon er uomgængelig. Vi kan ikke trænge bagom fænomenet.

I ovenstående har det været mit ærinde at argumentere for den opfattelse, at nok er der sket meget i henseende til teoretisk og praktisk viden, siden Kant fremsatte sine 3 kritikker. Jeg kan imidlertid ikke se andet end, at kernen holder: tanken om det transcendentale ego, der former og strukturerer vores verden qua forstandskategorierne. Det næste skridt skal da være

at søge dette kædet sammen med Gödels teorem – eller mere præcist: de filosofiske konsekvenser af dette. Beviset som sådan kender jeg ikke og vil næppe heller kunne kapere.

Det problem, Kurt Gödel (1906-1978) angriber rent matematisk, kan formuleres enkelt: Er sandheden større end erkendelsen? Vil mennesket nogensinde kunne vide alt, hvad der er sandt? Et problem, der har været kendt og undersøgt i det mindste siden Antikken, ofte under navn af 'løgnerparadokset'.

Også i Bibelen findes det, hvor Paulus formulerer det således: „En af dem, en profet af deres egen midte, har sagt: »Kreterne lyver bestandig, er vilddyr, forslugne og lade.« Dette vidnesbyrd er sandt!“ (Titus 1, 12-13). Uden at kende det ringeste til kreterne og deres sanddruelighed er det tydeligt, at udsagnet ikke kan hverken be- eller afkræftes uden at føre til en logisk selvmodsigelse. Accepterer jeg, at profeten taler sandt, implicerer det, at kretere lyver. Og da han selv er fra Kreta, lyver han altså! Eller jeg kan benægte hans sandfærdighed, men det er en samtidig benægtelse af, at kretere lyver. Hvad jeg netop har hævdet, at i det mindste én af dem gør.

I paradokser af den slags er logikkens grænse nået! Den formår ikke mere. Hvad Gödel gør, er, at føre problemstillingen ind i matematikken, hvor han i 1931 fremlægger et rent matematisk bevis for, at selv indenfor et så snævert og forholdsvis enkelt område som de naturlige tal, vil der findes sande udsagn, som ikke kan bevises. Gödel viser, at uanset hvilket aksiomsystem, der lægges til grund, vil der være sande udsagn, som det pågældende system ikke kan nå. Aksiomer er de grundsætninger, der ikke i sig selv kan bevises, men nødvendigvis må antages, fx at hvis $4 + 4 = 8$ kan resultatet ikke af og til blive 7, 9 eller noget tredje. Aksiomerne skal sikre systemet konsistens: at det er modsigelsesfrit. Ved hjælp af primtal laver han et metasprog for normalt anvendte og blandt fagfolk accepterede aksiomer. Dermed kan han regne på aksiomerne og vise, at hvis han føjer endnu et aksiom til, vil, hvad ikke kunne bevises indenfor det oprindelige system, nu blive indfanget. Men i og med tilføjelsen stiger mængden af sande udsagn, så der atter er nogle, der falder udenfor de rammer, systemet kan håndtere osv. Med andre ord: mængden af sande udsagn er altid større end de beviselige: *virkeligheden er større end erkendelsen*.

Nu er videnskabelige 'beviser' ret beset aldrig andet end den hidtil bedste hypotese, der kan indfange og beskrive et bestemt område af verden, virkeligheden. Og hypotesen er kun gældende, indtil dens begrænsning(er) påvises og en ny og bedre må søges fremsat. Men det er jo ikke sådan, at fx Newtons fysik brød sammen med Einsteins fremsættelse af den specielle og senere den almene relativitetsteori. Den klassiske fysik er stadig særdeles brugbar i dagligda-

gen og indenfor vort solsystem. Æblet falder fortfarende til jords! Blot kan Newtons hypoteser ikke håndtere visse områder indenfor moderne fysik.

I vort almindelige, dagligdags liv med dets rutiner, sædvaner og normer er vi alle tilbøjelige til at opfatte verden som en given størrelse, hvorom der ikke er meget at diskutere. For så vidt en sund indstilling, som jeg ikke finder grund til at anfægte eller problematisere. Uden en nogenlunde fast forestilling om, hvad verden er for en størrelse, vil vi hurtigt miste orienteringen, blive rådvilde – og ude af stand til at handle: begå os i hverdagen med dens krav og fordringer til os.

Men i en verden, der qua medier og teknologi bliver stedse mindre, vil vore respektive opfattelser af den imidlertid stadig mere hyppigt blive udfordret og anfægtet af mennesker fra andre egne og kulturer. I disse møder gavner det ikke at sætte egen virkelighedsopfattelse som en *norm*. Så har vi spaltningen 'os' og 'dem' – og tilliden må krakelere. Helt naturligt, thi få eller ingen kan tåle fortløbende at skulle revidere de mest grundlæggende bestemmelser af, hvad tilværelsen er for en størrelse. På den måde er der kun to muligheder: at miste fodfæstet – eller sparke benene væk under 'de andre'. Konfrontationen spidser til!

Det drejer sig for mig at se om at fastholde egen verdensopfattelse, men i en åbenhed for, at virkeligheden kan forstås og tænkes helt anderledes. Tillid beror på denne åbenhed mod medmennesket: at hans 'verden' eksisterer helt sideordnet med min. Og i jo højere grad jeg er i stand til at forstå også hans univers, jo større bliver mit eget!

Dette sidste er præcist, hvad der ligger bag Nietzsches begreb om 'viljen til magt', Gadammers 'horisontsammensmeltning' eller Walter Watsons forsøg på at finde de 'arkaiske variable', der strukturerer al tænkning. En reformulering og nytænkning af Kants forstandskategorier. Andre kunne nævnes, men det er et par af de tænkere, der har leveret vigtige bidrag til den filosofi, som verden synes at have et stærkt og aktuelt behov for. Hvis den skal kunne rumme os alle og vore differentierede opfattelser af den. Begrænsningerne i den henseende ligger ikke i verden, men i os selv!

Tænkning og virkelighed kan ikke udskilles som to hinanden uafhængige entiteter: de konstituerer gensidigt hinanden således, at det stort set er umuligt at afgøre, hvornår og i hvilket omfang virkeligheden influerer på og bestemmer vor tænkning. Og omvendt! Kants sondren mellem „das Ding an sich“ og „das Ding für uns“ må derfor opretholdes; hvilke begreber man så i øvrigt vælger at anvende herfor.

Nogle har fundet, at der ligger en ny dualisme heri; David Favrholt går i *Filosofisk Codex* så vidt som til at tale om solipsisme: at konsekvenserne af Kants filosofi implicerer, at vi ikke kan vide besked om andet og mere end egne bevidsthedstilstande. Begge dele mener jeg er

fejlagtigt; Kant gør udtrykkeligt opmærksom på, at fænomenerne afspejler noumenon, verden som den er, og ikke kunne optræde den foruden; altså på helt vilkårlig vis. Hvad han påviser er fornuftens begrænsninger: principielt kan vi ikke nå frem til viden om verden, som den er, men må altid opleve den sådan, som den fremtræder i vor 'optik': udstyret med dette givne sansesapparat og disse a priori givne betingelser for al erkendelse.

Nu var Kants forstandskategorier og begreb om 'det transcendentale ego' jo rent *logiske størrelser*. Når dette kædes til konsekvenserne af Gödels teorem: *logikken har grænser*, hvorfor virkeligheden altid er større end erkendelsen – så bliver det forståeligt, at om vi end lever i den samme verden, kan vi ligefuldt opleve den radikalt forskelligt.

Almindeligvis opfatter vi verden som noget, der foreligger uafhængigt af og *før* sproget, hvorefter vi *i* sproget kan tale *om* verden. Vi taler jo altid 'om' noget: fænomenerne, tingene; hvordan vi oplever dem og hvad alt dette har at betyde. Det er nøjagtigt den opfattelse, vi må revidere! Ikke i dagligdagen og dens fortrolighed med verden; det vil, som tidligere anført, både falde os unaturligt, være vanskeligt og lidet befordrende for al handlekraft. Men i mødet med 'de andre': medmennesket – dér bliver det vigtigt. Verden kommer til os gennem sproget. Sproget er først, før verden – kun i kraft af sproget kan vi gribe og begribe tilværelsen. Det gør rent ud 'en verden til forskel', om vi indser dette.

Problemet er da at forklare, hvordan sproget opstår! Eller man kan stille spørgsmålet: hvorfor tænker vi overhovedet? Det er da også påfaldende, at hvor Watson ellers graver meget dybt i tænkningens arkitektur, undgår han helt dette spørgsmål... Her kan Ernst Cassirer hjælpe med sit begreb om 'symbolsk prægnans': at verden er svanger med betydning, aldrig er stum; den taler altid til os gennem symboler eller metaforer.

Eller som Paul Tillich gør rede for: symbolet er karakteriseret ved, at det *participerer* i noget andet: det *transcenderer* sig selv. Til forskel fra et tegn, der også har et betydningsindhold, men det kan udskiftes vilkårligt, fx trafiksignalets røde lys: et tegn til at stoppe. Det fungerer i kraft af vedtægter og nøjagtigt så længe, disse står ved magt. Et sådant tegn kan udsættes for både videnskabelig og praktisk kritik, hvorefter nye vedtægter kan etableres og gøres gældende. Ikke således med symbolet. Det har sit eget liv, som et levende væsen. Det kan ikke produceres bevidst og gøres til genstand for en rationel kritik. Symbolet vokser frem af ubevidste lag, fungerer i en bestemt epoke og dør, når situationen forandres. Hvad vikingen så i runeste-nens ornamenter, er for os en lukket verden. Vi kan, rent videnskabeligt og med nogen møjje, dechifrere runetegnene og forstå indskriften, men hans symbolverden lever ikke i os. Lykkes det alligevel at vinde en vis forståelse af denne, er det i kraft af den æstetiske funktion: som kunstværker kan ornamenterne åbne for dimensioner, der ellers er lukkede.

I det hidtil udviklede er der nogle svage punkter, som jeg nu må prøve at samle op. Jeg reducerede bevidsthed til noget forholdsvis enkelt: en smule opmærksomhed. Jeg hævdede, at sproget kommer før verden og måtte så spørge: hvoraf udspringer da sproget? Noget mangler tydeligvis for at forstå samspillet mellem menneskets struktur og verdens struktur. I første ombæring vil jeg søge støtte hos Tillich, siden hos Kierkegaard. Det begreb, der mangler, er *ånd*.

Med 'bevidsthed' har vi kun fat i en lille del af menneskets mentale liv: tanken eller intellektet – og følelsen. Det er herigennem, vi kan rette opmærksomhed mod fænomenerne og det er i kraft af sproget, vi kan fiksere dem som dette eller hint. Det ubesvarede spørgsmål er: hvor kommer intentionaliteten fra? Det forhold, at mennesket altid søger en mening i fænomenerne; i sidste ende en mening med livet.

Mens jeg sidder her og skriver, er min opmærksomhed rettet mod skærmen og hvordan jeg skal få formuleret de tanker, der tumler rundt mellem hverandre, jævnt ofte mere balstyrige end ønskeligt. Udenfor skinner solen og melder en af årets første forårsdage. En solsort er nylig strøget forbi vinduet med sit advarselssignal. Kaffekoppen er halvtom, men der er mere på kanden. Rundt om står møblerne vist omtrent på deres vante pladser. Udenfor leger nogle børn. Jeg har ikke set dem, forstår det blot af muntre lyde, der når ind gennem det åbne vindue. Alt dette og meget andet er hele tiden i min opmærksomhed, men det meste registreres kun lige akkurat. Min opmærksomhed er *rettet* mod et ganske snævert udsnit af den hele situation, jeg lige nu befinder mig i. Og fokus kan skifte. Tankerne bliver dorske og spredes, jeg kigger ud af vinduet, ser en stær gå rundt på græsset, tænker på, at jeg skal have handlet ind. Vender så blikket mod skærmen igen og prøver at samle mig om næste afsnit.

Når jeg midt i mangfoldigheden altid er rettet mod et bestemt udsnit, må det være fordi, netop dette har en særlig betydning. I al fald lige nu, for en tid, måske ret generelt. Uden denne evne for at vælge ud og tillægge betydning, ville det ikke være muligt at *skabe* en tilværelse med *indhold* og *mening*. Intentionaliteten kommer fra mig selv, den er i min struktur; det, der gør mig til netop dette særlige menneske med disse særlige hensigter, mål og ønsker. Den er ikke i verden som sådan.

Men verden har også en struktur. Telefonen ringer, et brev dumper ind ad brevsprækken: nogen vil mig noget. Skyer trækker sammen: hvis jeg vil opleve den tidlige forårsdag skal det måske være nu. Føtex lukker snart og åbner først efter påske. Det er ikke muligt kun at vælge udsnit, der passer ind i egne, vante forestillinger og opfattelser. Verden gør sig gældende, heldigvis. Ellers var det ikke muligt at lære nyt, hverken om den eller sig selv: det liv, man lever.

I alt dette er begrebet om bevidsthed for snævert: det kan ikke indfange den skabende side af mennesket, kun den opmærksomme. Og selv om hertil føjes, hvad i psykologien går under 'det ubevidste' og 'underbevidsthed' får vi ikke fat i det væsentlige, kun nogle forklaringsmodeller. Hvad jeg gerne vil have frem og knytte an ved, er Paul Tillichs sammenføjning af *vitalitet* og *intentionalitet*: „Vitalitet er evnen til at skabe noget uden for sig selv uden at miste sig selv (...) Kun mennesket besidder fuldkommen vitalitet, fordi det alene har fuldkommen intentionalitet.“ (Mod til livet, p. 60) Mennesket lever *i* betydninger: hvad der har gyldighed. Men det har selv *sat* denne gyldighed gennem en logisk, æstetisk, etisk eller religiøs vurdering. Meningen kommer ikke fra verden til mennesket, men omvendt: vi projicerer vore vurderinger ud på verden, fænomenerne, og giver dem herved betydning. Men det kræver mod, for vi skal hele tiden være i stand til at bekræfte vore vurderinger og stå ved dem. Ellers opløses den verden, vi har skabt uden for os selv – og da mister vi os selv, kommer til at svæve rundt i et meningstomt rum. Det afgørende er her:

„I ethvert møde med virkeligheden er individets og verdens struktur til stede i indbyrdes afhængighed. Det mest grundlæggende udtryk herfor er sproget, som giver mennesket evnen til at abstrahere fra det konkrete for derefter at vende tilbage til det konkrete, fortolke det og forvandle det. Det mest vitale af alle væsener er det, der i kraft af ordet er frigjort fra at være slave af det givne. I ethvert møde med virkeligheden har mennesket på forhånd overskredet det selvsamme møde. Det er bevidst om sit møde med virkeligheden, kan sammenligne det med andre, kan fristes af andre muligheder, kan forudgribe fremtiden og erindre fortiden. Det er menneskets frihed, og dets livsduelighed ligger i den frihed, som er kilde til dets vitalitet.“ (Ibid., p. 61)

Virkeligheden er ikke noget, der foreligger slet og ret. Den skabes uophørligt af hvert enkelt menneske i dets voksende forståelse af sig selv og den verden, det lever i. Eller i religiøse termer: det er Gud, der hvert øjeblik skaber verden. Begrebet om Gud implicerer dog andet og mere, end hvad jeg her har interesseret mig for: det ubetingede eller absolutte; altså netop hvad vi *ikke* selv kan skabe: kærligheden og livsmodet. Hvad jeg har søgt at få frem, er, at eksistensen ikke kan sættes på formel og en facitliste er ikke at finde. Hverken hos 'os' eller 'dem'. Dermed ikke sagt, at sandheden ikke findes; kun at den har mange udtryk. Og at vi i højere grad må lære at respektere hinandens eksplicite og implicite udtryk for de sandheder, vi hver især finder frem til og søger at leve ud af og på. Alt andet er evig ufred.

Litteratur

- Balslev, Anindita Niyogi: *Cultural Otherness*, Scholars Press, Atlanta 1999
- Bertung, Birgit: *Den utidige Kierkegaard – og vor tid*, C.A. Reitzel, København 2000
- Favrholdt, David: *Filosofisk Codex*, Gyldendal, København 1999
- Hartnack, Justus: *Kant, De store tænkere*, Munksgaard · Rosinante, København 1998
- Kant, Immanuel: *Grundlæggelse af sædernes metafysik*, Hans Reitzels Forlag, København 1999
- Kant, Immanuel: *Kritik af den praktiske fornuft*, Hans Reitzels Forlag, København 2000
- Kant, Immanuel: *Prolegomena*, Det lille Forlag, København 1998
- Kant, Immanuel: *Til den evige fred*, Gyldendal, København 1995
- Kierkegaard, Søren: *Dagbøger – udvalg v/ Peter P. Rohde*, Gyldendal, København 1953
- Kierkegaard, Søren: *Samlede Værker 1-19*, Gyldendal, København 1994
- Kierkegaard, Søren: *Samlede Værker 20: Terminologisk Ordbog*, Gyldendal, København 1964
- Kierkegaard, Søren: *Søren Kierkegaards Skrifter 1-55*, Gads Forlag, København 1997 ff.
- Møller, Martin & Gulddal, Jesper (red.): *Hermeneutik – En antologi om forståelse*, Gyldendal, København 1999
- Nagel, Ernest & Newman, James R.: *Gödel's Proof*, Routledge, London 1998
- Nietzsche, Friedrich: *Afgudernes ragnarok*, Moderne tænkere, Gyldendal, København 1998
- Nietzsche, Friedrich: *Antikrist*, Filosofibiblioteket, Hans Reitzels Forlag, København 1998
- Nietzsche, Friedrich: *Den muntre videnskab*, DET lille FORLAG, København 1997
- Nietzsche, Friedrich: *Ecce Homo*, DET lille FORLAG, København 1999
- Nietzsche, Friedrich: *Hinsides godt og ondt*, Munksgaard, København 1990
- Nietzsche, Friedrich: *Historiens nytte*, Moderne tænkere, Gyldendal, København 1997
- Nietzsche, Friedrich: *Moralens oprindelse*, DET lille FORLAG, København 1999
- Nietzsche, Friedrich: *Således talte Zarathustra*, Lindhardt og Ringhof, København 1996
- Nietzsche, Friedrich: *Tragediens fødsel*, Moderne tænkere, Gyldendal, København 1999
- Pahuus, Mogens: *Leibniz, De store tænkere*, Munksgaard · Rosinante, København 1998
- Pahuus, Mogens: *Livet Selv – En livsfilosofisk tolkning af kristendommen*, Philosophia, Århus 1994
- Sløk, Johannes: *Guds fortælling – Menneskets historie*, Centrum, København 1999
- Sløk, Johannes: *Livets elendighed – Kierkegaard og Schopenhauer*, Centrum, København 1997
- Sløk, Johannes: *Kierkegaard – humanismens tænker*, Hans Reitzels Forlag, København 1993
- Stigen, Anfinn: *Aristoteles, De store tænkere*, Munksgaard · Rosinante, København 1998
- Tillich, Paul: *Mod til livet*, ANIS, København 1995
- Tillich, Paul: *Troens dynamik*, Munksgaard, København 1970
- Troelsen, Bjarne: *Manden på flydebroen*, ANIS, København 1997
- Watson, Walter: *The Architectonics of Meaning*, Chicago Press, Chicago 1993